

Amtmand Thorkel Fieldsteds relation om Bornholmske forhold 1780

Pro Memoria

(I Rentekammeret, Bornholmiana 1700-1800, Vol. 7 ligger 2 eksemplarer af amtmand Thorkel Fieldsteds beskrivelse af Bornholm, dateret den 29. april 1780. Transskriberet af JVH, 2010) Observer at overskrifterne tilføjede for oversigtens skyld.

Ved at forfatte denne Pro Memoria, har jeg alleene haft til Øjemed at afgive en kort Fortælling om Bornholms nærværende Tilstand i hensigt til det Politiske og derhos forestille de Misligheder, som ved en eller anden Indretning synes at forekomme og som Tidens Leylighed, Vane og Misbrug har indført; og da det er mig ikke bekjendt at der til nogen af Hans Mayestæts-Høye – Regierings Collegier er indsendt i forrige Tider nogen saadan Beretning, som tilkiendegiver Landets almindelige Forfatning betragtet i sin hele Sammenhæng, saa vil ieg forsøge herved at give al den Oplysning som mig har været muelig at erhverve, dog uden derved at være vidtløftig.

Bornholms opmåling og overordnede beskrivelse

Af de trykte Karter hvoraf det som findes i Thuras Beskrivelse er det tilforladeligste, er Landets Størrelse og Beliggenhed Bekjendt. Det udgjør en Landstrækning omtrent af 15 Miiles Omkreds, bestaaer af 4re Herreder kaldede efter Øster, Vester, Sønder og Nord. Landsbye-Sognene ere 15 og Byer og Fiskeleyenes [antal er] 6. Hele Landbøygde bestaaer af seerskildte Gaarde og Huusmands Pladser ikke uligt som i Grevskaberne og Smaalandene i Norge og omendskiøndt der paa Kartene findes antaget Byer, saa det dog i sig selv ikke andet end en eller anden Gaard som saaledes kaldes. Bønder-Gaardene ere skyldsatte efter Hartkornes Benævnelse. Jeg siger derfor Benævnelse at ieg neppe troer Gaardene nogensinde ere ansat til denne Skyldsætning uden efter ongefærlig Syn og Angivelse af Udsæd, indrettet efter gamle Tidens Agerbrug, hvoraf det kommer at det herpaa Landet værende Jordegods er meget ulige sat i Jordebogen til Afgift, da en liden Gaard af maadelig Grundskatter meer end en langt større og tvertimod dog kan denne Ulighed for en deel være foraarsaget ved den tilvext samme Gaard have faaet ved at tilegne sig Udmarks Jorden og indhegne en anseelig Deet deraf under Gaardenes Hiemme-Marker, hvilket virkelig meget er gaaet i Svang i forrige Aar Hundrede og i førstningen af dette indtil Udmarks Commissionen, som blev beordret i Aaret 1720, gjorde Standsning derudi. Landet har aldrig det ieg kan udfinde været opaalet uden ved Land Conducteur Hammer, som til vejebragte det skønne Kort, hvis Original haves ved Generalitets Collegium og god Copie her ved Commandantskabet, hvoraf Thuras Beskrivelses Kort er uddraget; Men ved denne Opmaaling har for det første landets Defensions Midler og Militaire Forfatning været Hoved Hensigten, endskiøndt der under det samme med Tiden Møye alle Gaarders separate Marker og alle Udmarks Strækninger til den økonomiske og civile Indretningers Kundskab havde kundet opmaales og antagene.

Manglende hartkornsangivelse

Landet haver indtet samlet Herregaards Gods, ikke heller nogen privilegeret Proprietair Gaard; thi endskiøndt der findes nogle Gaarde, der enten lidet eller indtet skatte af Gaarden, saa ere de dog i sig selv ikke end Selveyerbønder Gaard, som enten har tilkiøbt sig Skatten eller ved serdeles Benaadning i forrige Tider faaet den eftergivned.

Gaardenes Størrelse i Almindelighed er fra 3 Tønder Hartkorn til 20, men da Hartkorns Beregningen i hensigt til Jordbrugets Fordeele er eftersom ieg har erindret, ofte uforholdsmæssig og uliige, saa taxeres Gaardene i Kiøb og Salg, samt Arveskifter, meest efter Udsæden.

Gårdenes værdi og gammeldags avling

I Sammenliugning med den Priis, som Bøndergaarde og Jordegods i forrige Tider, endog for 30 a 40 Aar siden, have staaet udi, saa ere de nu blevne næsten 3 gange dyrere, da en Gaard som før den Tiid betaltes med 6 a 800 Slettedaler, nu stiger til 1800 a 2400 og ofte meere, naar de enten paa Auction eller til Fremmede uden for Odels Linien bortsælges. Aarsagen til denne Forandring maae for en stor deel være Folketallets Tiltagelse i Landet; thi omen sckjøndt Producterne som Korn og andre Landevare ere stegne i Priis fra den Tiid, saa er dog forskiællen derpaa og forrige Tider ikke saa overhaands stor og ikke heller i den samme Forhold som Jordegodsets Priis, hvilket synes at kunde beviises af de aarlige Capitals Taxter, som for 30 a 40 Aar siden ikke have været serdeles betydelig lavere end i denne Tiid og næst foregaaende Aaringer, ikke heller kand Jordebruget Forbedring eller Udvidelse her paa Landet være nogen Aarsag til Jordegodsets Priis; thi Agerbruget drives her paa meget Gammeldags endog paa en ufordeelagtig og tilbageholdende Maade med Jordenes Hvile-Tid; afdeeling til Udsæd og Qvæg-Græsning og foruden adskillige andre særegne Brug, saa bindes ikke noget Korn paa Ageren, ikke heller bruges Meyereede ved afmeyningen, men ellene den blotte Lee til alt Korn i Høste-Tiden, hvorover det meget adspredes og da det derhos ikke bindes, eftersom ingen Trende gives, men slænges løst paa Vognen under Indhøstningen, saa gaaer utroelig meget til Spilde; ej at tale om Jordens Anvendelse til den mueligste Nytte, som her til Lands endnu langt fra ikke skeer med den Ordentlighed og Kundskab, som i de andre Danske Provincer, endog hvor Landbruget mindst er for bedret.

Vurdering af korn, heste- og kreaturavl Landets egentlige fremavl er den samme her som andre Stæder i Danmark, dog avles her meest Havre, dernæst Bygg, Ruug neppe til fornødenhed og Hvede endnu mindre. Have-Bruget iblandt Bønderne er i slet Tilstand og adskillige nyttige Ting, som Bie-avling i et dertil saa beqvemt Land som dette, udbringes ikke til den sande Fordeel, da Bønderne bruge Honningen meest til Mad og at blande i Brændeviin, derimod er der ingen paa det heele Land hverken i Kjøbstæderne eller paa Lands Bøygden, som blander Miød, hvor af ellers her kunde have megen Fordeel. Af Kiør og Stude har der i forrige Aaringer, i sær da Qvæg-Sygen saa meget overgik det Meklenborgske tilligemed de danske Øer, blevet udført et anseeligt Antall. Ligeledes er udi forrige Preussiske Krig herfra solgt endeel Heste, hvoraf Landet altiid kand udbringe en betydelig Mengde, i fald udførsten blev tilladt; thi da Bønderne her i Landet af en serdeles Lyst, anden grundig Aarsag kand ieg ikke udfinde, tillægge mange Heste, saa kunde aarlig udskibes her fra til Sverrig og Tydskland i det mindste 4 a 500de Stykker, hvoraf en god Capital kunde vindes til Landet, og hans Mayestets Told betydelig unden Landets eller Indbyggernes mindste Fornermelse anseelig forøges.

Lervarer og sandsten Iblandt Landets nyttige Producter kunde man i forrige Tider, for en 15 til 20 Aar side, regne Engeskiaer, som er en Farve-Art, som fremmede Fabricanter paa den Tydske Kyst af Østersøen begierlig kiøbte, men da den nu plantes og opelskes der, saa er den fordeel Landfolket deraf har haft, nu standset. Men i Stæden for dette ere dog opkommen andre Midler til fordeele, med Porcellains Leer og Steenbrudet i Nexø.

Tobaksavl

Udi dette Aar har ieg seet saa fuldkomne Prøver paa god Tobaks Plantning her i landet, at dersom ikke den altiid her herskende Egenraadighed bliver hinderlig i denne Avling, kand man love sig en god Fordeel deraf med Tiden, saavel i hensigt til Hans Mayestæts Rettigheder, som til Landet selv; Og ønskeligt var det, at denne Plantning et Stæd i Danmark med noget udmerket fortrin kunde opmüntres, hvorfra Norge, Island, Færøerne og Grønland kunde forsynes, og ingenstæds formener ieg, der med større Beqvemmelighed, kunde skee end her paa Bornholm, naar tienlige Bestemmelser dertil blive giorte og iagttagne, thi her er ikke alene overflødig med beqvem Jord, her er indtet Hoverie, men hver har Friehed over sin Jord og sin Tiid, derhos er her megen Mængde Bettlende og fattige Folk, som under en Fabrikmæssig Indretning kunde tiene sin Underholdning ved det meget Haandarbeyde som falder med Tobakkens Plantning og Bereedning. Jeg kand ikke forestille mig, at de Ukrainiske Plantninger, som paa nogle faae Aar er bleven til en betydelig Handels Artikel for Rusland, her i førstningen havt flere Beqvemmeligheder end her i landet til slige Indretninger kand findes.

Dyrkning af korn er ikke nok til at dække behovet Man skulde troe, at et Land som Bornholm, der virkelig kand siges at være en god skiøndt liden Province, der overalt, nogle Klipper og Skovstrækninger undtagen, bestaar af Agerland, eller i det mindste er beqvemt dertil, kunde have saa overflødig Korn, at der aldrig i almindelige Brøde-Aar skulde behøve at købe fremmede Kornvarer. Her er baade friehed og Eyendom, her er ingen Tvang med Tidsspilde for den Agerdyrkende Landbonde. Her ere ikke trykkende Skatter eller Tiender, ikke desto mindre udviiser medfølgende Tabelle over ind og udgaaende i 10 Aar, hvor anseelig Mængde Kornvare maae bringe her til Landet. Vel er denne Tabelle ikkun her et Herred, hvorunder Rønne Kiøbstad herhører, men forholdet er det samme i de øvrige Herreder meer eller midre efter Aarenes beskaffenhed, og til at give nogen Oplysning om hvad i det heele Land af fremmede Kornvare i et Aar er indbragt, anføres ligeledes paa samme Tabelle hvad her til Landet er indført udi det eene Aar 1779; Og da Kornvarens Priis er altid som et Hovedmaal, hvorefter andre Madvarer, endog de fleste Fornødenheder taxeres, saa kand man deraf slutte, at alle de Creaturer som fødes af Korn, som Sviin, Giæs, Høns etc: staae her i høy Priis, i serdeleshed er Flesk og Giæs i næst foregaaende Aaringer bliven dyre. Hovedaarssagen til kornvarernes høye Priis, samt til den Fornødenhed at købe dem andenstæds fra til Landet, kand ieg ikke indsee at være anden end den umaadelige Brændeviins Brænden, som overalt saavel paa Landet som i Kiøbstæderne paa en næsten Mageløs Maade foretages.

Hver gård sin brændevinspande og 50 kroer i Rønne

Hvad Landet angaaer, saa kand noget nær regnes en fuldkommen Brændeviins Pande til hver Bondegaard og da her er 1000 Bønder, 15 Præster, 15 Degne paa Landbøygden, saa udgør det 1030 Brændeviins Redskaber; Formuende Udbyggere eller Huusmænd have ligeledes anskaffet sig Brændeviins Kjedler, foruden Kroeholdere, som boe paa Landet. Dette er elleene sagt om Landboer, Kiøbstæderne, som ansaa denne drift for sin Næring, mangle heller ikke i at drive den saa vidt som skee kand. Her i Rønne Bye er over 50 Kroer, foruden andre som brænde og selge, hvis Antal ikke er ringe. I Aaret 1768 angav da værende Bye og Herreds Foged, at her i Byen vare 200 fuldberustede Brændeviins redskaber, foruden Destilleer Kiedler og derhos i Vester Herred samme Aar paa Landet 200 Brændeviins Pander, altsaa udi et Herred bestaaende af 4 Kirkesogne, 400 Brændeviins redskaber, hvorunder Rønne Bye er indbefatted; De andre Herreder staae i

samme Forhold. Siden bemeldte Aar 1768 er denne Brændeviins drift meget tiltagen og, i sær efter at Regieringen i Sverrig forbød ald Brændeviins Brænden udi det heele Rige. I førstningen bemeldte Svenske Forbud blev bekiendt, fortiente Bornholms Indbyggere endeel ved at inpracticere i Schaane det her brændte Brændeviin, i sær da Bønderne der paa Landet ombyttede Kaabberet af deres Casserede Brændeviins redskaber for Bornholmsk Brændeviin, men siden Kroebrænderiet blev oprettet ved alle de Svenske Kiøbstæder, er denne Contrabande-Handel bleven meere farlig og mindre fordeelig, da adskilligt Qvantum er bleven der confiskeret og Overbringerne satte paa Marstrands Fæstning. Imidlertid har denne handel ikke hiulpet til andet end at formeere denne fordervelige handtering til Landets Skade, da den ringe Gevindst (naar den end med alle de Viderverdigheder Contrabanders ere underkastede kand opnaaes) ikke kand veye op imod den høye Priis, som Kornvarerne derved bringes udi og i haarde Aaringer foraarsage den virkelige Mangel, ey at tale om ald den Uorden der følger af, naar enhver vil handle dermed, hvad enten han er Bonde eller Borger.

Brændevin til alle, som ingen andre steder i kongens riger Da ieg kiender alle de Provincer, som her i Rigerne, hvor man i Almindelighed holder for at Brændeviin misbruges til Overdaadighed, kand ieg som erfaren vidne, at hverken i de octroierede Lande Island, Færøe, Finmarken, ikke heller i den Nordlige deel af Norge, hvor Bergens Handel og Nordfar Kiøbmændene fra Trunhiem finde saa god Næring ved denne drik hos Folk som for det meeste ere Søefarende og Fiskere, forbruges saa meget deraf, i Forhold med Folkemængden som her til Lands. Til beviis herom kand anføres den indførte skikk, at alle Tieneste-Folk, Piger saavel som Karle, fordre og maae have 2 gange Brændeviin om Dagen, undertiiden 3 gange. Arbejdsfolk og Daglayere kand ikke haves med mindre de skienkes 3 a 4 gange. Jeg forefinde endog skriftlig Beretninger, at Leye-Folk, naar de bruges i Høst Marken eller til Tørveskier skal og vil have Brændeviin hver anden Time, hvorved de ikke alene blive uskikkede til at arbejde, men fuldkommelig vennes til drukkenskab.

Brændevinens økonomiske pris og vejen til betleri Hvad Confusion, saadan Overdaadighed kand give ikke alleene i den almindelig Huusholdning og rigtige anvendelse af Landets Kornavling, men endog i særskildte Familiers Oeconomie, kand sluttes, at naar en Mand som holder 3 Karle og 5 Piger, giver hver om Dagen for 3 sk. Brændevin, koster denne Fornødenheds Artikel ham 92 rd. om Aaret. Denne Overdaadighed med flere er og en medvirkende Aarsag til den Grendseløse Tryglen og Betlerie her gaaer i Svang.

Det påståede brændevinsprivilegium

Men det allerverste her ved er, at udi Landets nerværende Forfatning kand denne uorden ikke uden serdeles Omstændigheder hindres eller afskaffes; thi baade Bønder og Borgere regne den iblandt Landets Privilegier, endskiøndt dertil vides ingen Grund.

Jeg forefindes en Memorial fra Nexø Borgere, i Anledning af den forespørgsel her har været gjort fra det Kongelige Rente Kammer i Aaret 1768, om ikke visse Folk i Kiøbstæderne kunde mod aarlig Afgift bevilges, at brænde Brændeviin, hvorudi der skrives saaledes: "At indskrænke Brændeviins Brænderiet her paa Landet til visse Personer i Kiøbstæderne er fast ugiørligt nu det overalt baade i Byerne og paa Landet er kommen i saa sterk drift, formedelst det store Antall Brændeviins Pander, et der ikke under voldsomme Midler og almindelig Opstand kunde nedlægges og ja endda neppe, og hvem skulde vel da tilkiøbe sig den Frihed at brænde for at staa alle imod".

Det er ikke med denne Leylighed ellene her paaberaabes ubekiendte Privilegier og tales om almindelig Opstand naar noget almindeligt Nytt skal foretages. Jeg kand ikke beskrive denne Landødende Misbrug videre, uden at blive alt for vidtløftig, nok er det at denne Sag er af yderlig Betydenhed.

Bøndernes afgifter og friheder Bøndergaardene her paa Landet vare tilforn enten Selveyer Bøndergaarde, som eyedes af sin Beboer, eller og Fæstegaarde som tilhører Hans Mayestæt og blive paa Livs Tiid bortfæstede, saadanne blive i Jordebogen kaldede Vaarnede Fæstegaarde, de i Aaret 1743 bleve efter Kongelig Befalning paa offentlig Auction bortsolgte, saa ere elle Bøndergaarde i denne Tiid Selveyergaarde. Her ere ikkund 12 Skattefrie Proprietaire Gaarde, som ingen anden Herlighed have end som Skatte-Friheden, samt og den Rettighed de tilegne sig at skifte efter deres Huusmænd og være frie fra Ægter. Her ere og adskillige Gaarder hist og her i Amtets Sogne, hvis aarlige Skatte i ældgamle Tider skal være købte af adskillige particulaire Folk, hvilke endnu eye dem og ansee skattens Oppebørsel (som for saavidt Smør og Korn anggaer, ydes in natura) for en virkelig herlighed, hvilket den ogsaa er, da de derfor giver Penge ey elleene giver god Rente, men endog staar sikkert. Denne Brug kand lignes med de andensteds i Danmark tilkiøbte Tiende Rettighed. Af saadanne Gaarde, som til kongen betale ingen eller saare liden Skat, foruden Proprietair Gaardene, findes her 63.

Jordebogsafgifter

For at meddeele tydeligt Begreb om hvad en Bornholmsk Selveyer Bonde har at yde til Hans Mayestæt af sin Gaard, vil ieg ikkuns antage 3de Gaarde og specificere deres Afgifter efter Jordebogen, samt Hartkorn og Quartals Skatten til Eksempel:

6. selvejergård i Bodilsker

6te Selveyer Bonde i Bodilsker Sogn

(Margin ud for angivelsen: Hartkorn 12 td, 1 skp, 1 fk, 2 alb, 1 69/130 ds)

5½ Pund 8 mark Smør - 7 lispund 12 pund ½ fpund

1 td Biug - 1 Tønde

2 td 1 skp Havre - 2 td 1 skp 2 fpund 1 ot 1 p (De to sidste:) 1 1 fjerding, havre 3 fjerding (?)

1 koefjerding - 1 rd. 3 mk

1 Svinefjerding - 3 mk

1 Faar - 4 mk 8 sk

1 gaas - 1 mk

12 høns - 4 mk 8 sk.

1 læs Ved - 1 rd. 1 mk 14 sk.

1 læs Limsten - 10 sk

Negelt - 5 sk. 7½ alb.

Skrivepenge - 3 mk 2 sk

Brødbagning og Æg - 1 mk

Knegtepenge - 1 mk 15 sk-

Ægtepenge - 2 rd

I alt 8 rd 1 mk 1½ alb.

Ovenmeldte: 7 lispund 12 pund $\frac{1}{2}$ fjerding smør Beregnet til Penge a 7 fjerding lispund er 9 rd 1 mk 2 sk

1 td. Byg beregnet til penge 1 rd 4 mk

2 td 1 skp 2 f. 1 Ot 1 p havre a 4 mk tønden er beregnet til 1 rd 2 mk $13\frac{1}{2}$ sk.

Hvilket lægges Quartals skatten 2 mk af hver td. Hartkorn, som Indbyggerne paa Bornholm fra Anno 1650 have svaret er 4 rd 8 sk.

Samt Hartkorns skatten $\frac{1}{8}$ procent af hver td. Hartkorn ifølge forordningen 24. sep. 1779 er 1 rd 3 mk 3 sk

Summa Gaardens Afgift 26 rd. $10\frac{1}{2}$ sk

27. selvejgård i Nylars Den 27. Selvejergaard i Nylarscher Sogn

(I margin: Hartkorn 10 td. – 2 fk, 2 alb. 31/130 d)

$3\frac{1}{2}$ Pund 1 f. Smør - 4 lispund 11 pund $1\frac{1}{2}$ fpund

1 td. Byg - 1 Tønde opmaal byg 1 fd

1 td. 4 skp. Havre- 1 td. 6 skp. 2 fr, 1 ot. $1\frac{1}{2}$ P opmaal Havre $1\frac{1}{2}$ fd

Smaaredsler som i Jordebogener specificeret 8 rd, 3 mark 14 sk $1\frac{1}{2}$ alb.

Ovenmeldte Afgift i Penge beregnet: 4 lispund, 11 pund $1\frac{1}{2}$ fpund

Smør a 7 mark lispundet er 5 rd 3 mk

Byg - 1 rd, 4 mark

Havre - 1 rd 1 mk $5\frac{3}{4}$ sk

Hertil lægges Quartalskatten 2 mk td. Hartkorn 3 rd 2 mk 4 sk.

Samt hartkorns Skatten $\frac{1}{8}$ proc. 1 rd 1 mk $\frac{92}{3}$ sk

Summa Gaardens afgift 21 rd 4 mark $1\frac{5}{12}$ sk.

36. selvejgård i Vestermarie

Den 36 Selvejergaard i Vestermarie Sogn

I margin: Hartkorn 7 tdl 4 skp 2 fl 2 alb 2 $\frac{22}{65}$ dl

3 pund Smør - 3 lispund 15 pund $3\frac{1}{2}$ fd

1 tønde Rug - 1 tønde Opmål Rug 1 fl

1 td 1 skp byg - 1 tdl 1 skp 2 fl 1 ot. $\frac{1}{2}$ st opmaal Byg 1 fl

4 skp havre - 6 skp 2 fl 1 ot $1\frac{1}{2}$ sp

Smaaredsler som i Jordebogenspecificeres 5 rd – 1 sk 2 alb

Overmeldte Afgift til Penge beregnet 3 lispund 15 pund $3\frac{1}{2}$ fl Smør a 7 mk lispundet= 4 rd 3 mk 14 sk.

Rug 4-3-14

Byg 2-0-0

Havre 0-3-5 $\frac{3}{4}$

Hertil lægges Quartal Skatten 2 mk a td. Hartkorn 2-3-9

Samt Hartkornskatten 0-5- $13\frac{1}{2}$

Summa Gaardens Afgift 17 rd. 4 mk $12\frac{3}{8}$ sk

Vil man af disse 3 Gaarde ligne Skatterne paa Hartkornet, saa udkommer, maar man tager til Capitals Priis 2 rd en Tønde Rug, 1 rd 4 mk en Tønde Byg, 4 mk en Tønde Havre, 7 mk et Lispund Smør, den Summa 2 rd 1 mk. for hver Tønde Hartkorn.

Alle gårdes jordebogs ligning Naar man derimod anslaaer den heele Jordebogs Indtægt af Smør, Rug, Havre, Byg, efter samme Capitals Priis, og dertil legger Quartal-Skatten 2 mk af hver Tønde Hartkorn, samt Hartkorn-Skatten 12 sk af hver Ditto Tønde, tilligemed Bogklarerings Penge, saa udgiør den heele Indtægt af Landets Bøndergods til Penge beregnet den Summa 16.395 rdr 5 mk 14 sk.

Udmarksjorden og udbyggernes skat

Videre ydes af de allereede indtagne og bortfæstede Udmarks Jorde, efter den derover for sig selv forfattede Udmarks Jordebog, havre og Smør, alt til Penge beregnet efter ommeldte Capitals Taxt, som udgiør den Summa omtrent 900 rd.

Hertil lægges Udbyggernes Hielpeskot, som vel varierer men udgiør aarlig omtrent hen ved.... 80 rd.

Ved de fleste Bøndergaarde findes Huusmænd, som her i Landet kaldes Udbyggere, at være needsatte, disse boe enten paa Bøndernes Grunde eller paa Livs Tiid fæstede Udmarker, som tilhører hans Mayestet, hvilke for endeel til Sædeland ere opryddede og ere alle dertil ved god Anvendelse brugelige. Da Udbyggernes Vilkaar, som boe paa Proprietaires Grunde ere meget maadelige og langt verre end deres, som have fæstet Kongens Marker; thi sielden faar hiine ordentlige Fæstebreve og jages ofte fra Huuset i Utide, maa derhos betale dobbelte Afgifter og giøre meget Hoverie til Huusbonden, frem for Kongens Fæste-Udbygger. En Fæste Huusmand paa Kongens Mark betaler aarlig af en Tønde Sædsjord 6 skp. Havre, af en tønde kløvgang 2 pund Smør og i Hielpeskot 4 sk. Af 3 tønder Kløvgang eller en Tønde Sædsjord.

Det var en af de her i Landet nødvendige Indretninger at fastsætte de Rettigheder, som en Selveyerbonde har at fordre hos en Udbygger, som boer paa hans Grund.

Striden om udmarksjordene Da ieg har nævnt Udmarker maae ieg ligeledes give kort Begreb derom: Bornholms Land, i hver gott det er og i hvor brugbar dens meeste Overflade er til ald Slags Agerland, er det dog ikke meer end $\frac{3}{4}$ deele, resten er udyrkede Hedemarker, Skov og Lyng og mange Stæder blot udyrket og tient Græsmark. Uagtet alle de Forordninger i dette Seculum 3 i tallet, som bekiendtgiøre og igientage, at denne Udmark, som ikke er skyldsatt, tilhører Hans Mayestet, saa have dog Indbyggerne ingen Stand i Almindelighed undtagen, den Meening endnu, at disse Marker hører dem til; at de skatte derfor eftersom hans Gaard maa yde saa meget Smør til Amtstuen, de fleeste, besynderlig de, som selv ikke trænge, der og misunde andre, ansee det for en ulykkelig fornermelse for Landet i Almindelighed, at den store Strækning øde Land bliver opryddet, dyrket eller til Eng og Agerland bortfæstet, foregivende, at Udmarkerne ere dem umistelige til Overdrev og til Ildebrand. Dette er ikke alleene Pøbelens Begreb, men den Commission, som i Aaret 1730 blev sendt herover for at undersøge og rette en deel Misbruge, har ladet sig overtale til at troe, at Udmarkernes Dyrkning var Landet til Skade; thi den kongelige Forordning af 28. juli 1739, grundet paa Commissionens Betænkning i denne Sag, vidner derom. Denne Commission har holdt det raadeligere, at en stor Deel unge Mennesker heller skulle reyse aarlig her fra Landet, end optage Udmarkerne til Dyrkning, og paa

Grund af denne forestilling er den kongelige Resolution af 28. Juli 1739 denne Sag vedkommende udstædet.

Valget mellem opdyrkning eller udvandring

Det tilkommer mig ikke at bestride disse brave Mænds Meeninger, allermindst at indveende noget imod deres approberede Forestillinger; Men saa meget er dog vist, at nu i disse Tider er man ved kundskab og Erfarenhed bleven saa oplyst, at man anseer Jordens Dyrkning og Forbedring, besynderlig udi et frugtbart Land, at være Hovedgrunden til Folkemængden; Landets Velfærd og alle Menneskets Nærings Veye; I det mindste falder alt nu i denne Tiid, da Ryddninger, nye optagne Agerlande og ald anden merkelig Jord Forbedring opmuntres og belønnes ved Præmier, sælsomt at man skal tilbyde Folket Udvandringer, alleene i den Hensigt at dets Land Jord skal henligge uden dyrkning.

Bøndernes krav på udmarken som overdrev

At Bønderne ikke skatte noget af Udmarkerne, men aleene yder deres Smør, Korn og Penge af deres egne dyrkede Bøndergaarders Hartkorn, udviiser Landets Jordebog. At omtrent 1000de Bøndergaarde vel forsynede med hiemme Marker, skulle behøve den fiendedeel af landet til Overdrev synes strax med første Betragtning at være urimeligt; og den Brug, som der af gøres paa samme steder til Brændsel, end at slaae Jordens Overflade, for der ved at naae noget usselt Græs- og Lyng-Tørv, er for Agerdyrkende Folk i disse oplyste Tider saa uanstændig og forkeert, at man maae undre sig over at saadant brug skal paaberaabes som nødvendig i et Land, hvor den ey alleene er temmelig Skov, moser og Tørveskier, maa endog Leylighed til Piile, Elle og andre Træers Plantning overalt.

Bøndernes selvbestaltede inddragelse af udmarken Ey alleene disse Udmarkers store Strækninger af den Vidtløftighed, som ikke kand oversees, men endog Bøndernes store Begierlighed, deals hemmelig deals aabenbare at indhegne og benytte dem til Ager og Eng, vidne om at de ere tienlige til bedre Brug end at henligge som de nu forefindes. Af hvad værdi Udmarkerne ere, kand man best erfare ved at eftersee hvor meget deraf er indtaget og for Hans Mayestæts Regning bortfæstet siden 1720, da derved ey alleene mange Familier ernæres, men Hans Mayestæt foruden Fæstepenge hæver deraf aarlig havre ... 1107 td 5 skp, Smør haver deraf aarlig 11 Tønder 8 lispund 9 pund, og endda vilde fordeelen blive langt større saavel som Hans Mayestæts Intrader, som for Indbyggerne, dersom disse Fæste Jorder, som ligge strøede hist og her i landet, blev ligesom Vaanedgaarderne bortsolgte, da det er prøved Vished, at Jorden altid bruges bedre af en Eyere end Fæster, hvor om bemeldte Vaarnedgaarde, som nu beboes af sine Eyermænd, efter at de i Aaret 1743 bleve paa Auction solgte, fuldkommenlig bevidner; thi fra den Tiid regnes Folk her for en nye Periode i Folkemængdens Tiltagelse og Jordebrugets bedre Drift.

Præsterne og degnes indkomster Foruden Bønder og Huusmænd bor paa Landet Præste og Degne, deres Huusholdning i henseende til Jordbruget er den samme som Bøndernes. Præstegaardene anslaaes hver til 10 tdl Hartkorn og ere næsten overalt gode Avlsgaarde, de kiøbes ligesom paa de andre Stæder i Dannemark. Degnegaardene ere mindre, men dog overalt til landbrug gode og gavnlige. Foruden Tiende er Præste og Degne Indkomsterne her ligesom udi andre danske Provincer, men Offer og al ubestemt Betaling for Extra Ministerialia er meget ringe; thi dette Landsfolk er overmaade sparsomt paa alle Slags Udgifter, som de paa nogen Maade kand afkorte. Ofte gaaer ikke et høytiids Offer til Præsten i et velhavende Sogn til 8 a 10 rd. Egentlig ydes her ingen Tiende af Korn, men i

dets Stæd noget Korn til Præsten og Degnen og det dog paa en meget ufordeelig Maade for den begge; thi Betalingen retter sig efter nogen foregiven ældgammel Forening, som dog ikke nogenstæds skal være authoriseret, imellem Præsterne i forrige Seculo og da værende Bønder, hvorefter somme Gaarde svare nogle Skiepper Korn, somme en Tønde, eftersom Præsterne i de Tider har ladet sig nøye med. Det er ellers vist, at dersom Bønderne ydede deres Tiende i Straaet paa Marken, som paa andre Stæder, saa vare de her værende Præstekald gode.

Kongetiende opkræves ikke Konge-Tiende ydes ikke og kand ieg ikke fatte, hvorfor Tiende Indretningen her er saa besynderlig, da Landet saa længe i forrige Tider har tilhørt det Erkebiskoplige Sæde i Lund.

Bønderne som dragoner og landssoldater mm

Det er bekjendt at her paa Landet er hver Mand Soldat altsaa ere Bønderne, enten Dragoner, Landsoldater eller en Art af Reserva Soldater, som her kaldes Herreds Soldater. Landsfolket inddeles altsaa efter den Militaire Indretning udi Dragon Compagnier, hvor af ere 2de, 4re National Compagnier og 4re Herreds Compagnier, 1 Commando Artillerister med dertil hørende 200 Handtlangere, hvilke ere enten Bønder eller Udbyggere og nyde 1 rd. aarlig af Kongen. Jeg anfører denne Militaire Indretning meest for at erindre hvorvidt Bønderne, betragtede som Bønder, contribuere i Almindelighed til Landevernen og da ere alle Gaarder, som ere 8te Tønder Hartkorn og derover, tilligemed Præstegaardens skyldige til at holde en Dragon med Hest, Sadel og Klæder, som er blaae Vadmel's Kiøle med røde Rabatle Læder-Vest og Beenklæder, den øvrige Armatur, som Side- og SkydeGevær med Carabin Kammer, Patron Tasker og Krudt til Múnstringe, faae de af Kongens Ammunitions Huus. De øvrige Bønder og Bønderkarle, Thi alle ere fra den Tiid af de er kommen til Confirmation, enrølleredes ere Land-Soldater indtil deres 45 a 50 Aar, da komme de til Herreds Compagnierne. Infanteriet bekommer den samme Armatur paa sin Maade som Dragonerne. Herreds Compagnierne bestaae af aldrende Folk til 60ne Aar, da de skal udgaae af Rullen, de ere som et slags Invalider, blive dog aarlig múnstrede. Deres Officerer bærer ikke Feldttegn og Capitainerne nyder 50 rd. Aarlig Gage. Folket anskaffer sig selv Side- og Skydegevær og øvrige simple Rustning. Borger Compagnierne bestaae af Byernes Mandskab unge og gamle, bliver aarlig múnstrede og anskaffe sig selv Gevær og Ammunition.

Bøndernes pligt til at holde skanser og batterier

Alle Bønderne, endskiønt nogle af de gamle Friegaarder meene sig derfra undtagen, ere pligtige til aarlig at reparere de Skanser og Batterier, som ere strøede rundt om Landet, der hver Landgang i fiendtlige Tider formodes at være muelig. Disse Batterier ere alle Stæder, hvor ieg har seet meget maadelig Landvern, endeel er foruden Brystvern og de fleste uden paaliideligt Skydts, hvilket alt ligesom den heele Indretning med det nationale Forsvar udi den nerværende Beskaffenhed forekommer mig i mange Maader baade upolitisk og unyttigt, i sær da man af Historien er underrettet om, at Bornholm, at regne fra ældgamle Tider, da første Jarislav af Rugen indtog Landet, indtil den sidste Erobring deraf i Aaret 1645 ved Admiral Vranghel, aldrig har kundet imodstaae fiendtlig Landgang. Men vidtløftigt at udføre denne Sag uden Befalning er ikke mit Øyemerke og vedkommer mig ikke.

Forholdet land og købstad

De almindelige Politie Anstalter, der, i enhver dyrket og paa ordentlig Maade bestyret Province, formodes at findes, mangle her deels aldeeles, deels og henhvile i saadan uorden, at den almindelige Nytte der af, umuelig kand udkomme. Om den ødelæggende Frihed enhver tilegner sig at brænde Brændeviin har ieg tilforn. Landets og Kiøbstædernes Forhold og deraf faldende politiske Bestemmelser ey alleene, i hensigt til Land og Forprang, men og til Laug og Haandverker, samt øvrige Næringsveye, falde her aldeeles bort; thi Kiøbstæderne ere ikke andet end saadanne Flækker, som ligesaavel som Bonden lever for det allermeeste af Jordbrug; Og enhver, være sig paa Landet eller i de saa kaldede Kiøbstæder, fuser paa alle Slags Haandarbeyde, ligesom han har hænder til; thi Kiøbstæderne have indtet Laug og meget faa Haandværkere have nogensinde tient som Dreng og Svend paa andre Stæder.

Fattigvæsen

Fattigvæsenet paa Landet med dertil hørende Orden, som for Menneskelighedens Skyld allermeest i dyre Korn aaringer, er uundværlig, er her, om ikke gangske glemmt, dog i saa uvirksom forfatning, at indtet af de som desangaaende Forordninger befale, efterkommes. Vel har ieg ved almindelig forespørgsel hos Sandemændene faaet at viide, at gangske Vanføre Personer føres om blandt Bønderne eller de hielpes ved de Paarørendes og de meest medlidende Sogne Folks Gaver, naar de for Sygdoms Skyld ikke kand flyttes. For resten er her ingen mig bekiendt Fattig-Casse eller nogen Nødhielp i haarde Tider, hvorom mig dog er berettet, at megen Elendighed ofte indfalder, og betlende Mennesker, som hverken, kunde faae Føde eller Arbeyde, løbe i Flokketal om Landet. Hvilket nødvendig maae forefalde i et Land, hvor der er hverken Fabriquer eller Manufactur Huuse, ikke heller nogen Bestemt Indretning i slige Tilfælde.

Skolevæsenet

Landsbye Skoler ere her ikke nogenstæds, var og vanskelige at indrette formedelst at hver Gaard ligger for sig adspredt. Men dog behøvedes her Land Skolemester, som i Norge gjøre megen Nytte, og dertil haves her dog nogen staaende Fond, da kirkernes Lyse Penge, ifølge Landskole Forordningerne, ere bleven samlede og udgiøre nu en Capital over heele Landet af hen ved 7000 Slettedaler, men Plan og Disposition til Indretningen mangler endnu og denne Mangel beforder ey alene Vankundighed, men og Selvraadighed og ulydighed, som alt for meget spores.

Vejenes tilstand

Man skulle troe, at udi et for det meeste plet Korn land, som desuden har sin egen National Milice og i mindste paa kommende Tilfælde var nødsaget til at gjøre svære Transporter med Ammunition, Bagage og Proviant, maatte haves gode og rummelige Landeveye, i det mindste saa brugbare som andenstæds. Men her findes ikkuns ubeqvemme Stier i stæden for Veye, mangestæds saa trange, at toe mødende smaae Bøndervogne støde paa hverandre. Som oftest legges Vey over Græsmarken og Enge for at undgaa Klipper og Steene, hvoraf komme Tretter og Fortredeligheder. Veyen har aldrig været nogen sinde afstukken til almindelig Vedligeholdelse og dens Rydning bestaar ikke egentlig i andet end hvad Vogn Hiulene med Tidens længde har udgravet. Vel skal Bønderne møde eengang om Aaret til Vey-Befaring, hvorved en eller anden Steen kand bortføres, men Hovedmanglen, som er Veyens almindelige Afstriking, Planering og dens Vedligeholdelse, vedvarer, altsaa

naar ikkuns en Feldt-Canone skal transporteres, udfordrer den her meer end dobbelt Forspand, ey at tale om alt hvad Bønderne udi sine Egter, heldst Vaar og Høst, maae udstaae, da det næsten ikke er mueligt at komme frem. Mange af de fornuftigste Bønder besværg sig herover, men om man vilde forsøge med Alvor at raade Bod paa denne Mangel og paadrive Vey-Forbedringen, som i alle Lande meest er til Bondens Fordeel, vilde man ikke alleeneste faae Klager, Calumnier [latin: bagvaskelse] og Besværinger over sig, men endog Uvilie og Modstand.

Jagten

Jagten er efter Kongelig-Resolution af 23. October 1772 bortpagtet til Bønderne paa 20 Aar for 200 rd aarlig, men den indvortes Liigning og Afgiftens Betalning foraarsage uendelige Bryderier imellem Bønderne og Cautionisterne. Bønder som arve eller kiøbe en Gaard vægrer sig for at betale, paa Grund de ikke have søgt om at have Deel i Jagten, hvor af mange Tretter og Processer opkomme. Cautionisterne dør og ingen vil træde i deres Stæd, hvorudover man har Vanskelighed med at conservere den engang af Bønderne for Jagten udlovede Summa til Kongens Indtægt: Ey at tale om, at alt Vildt uden skaansel ødelegges, da hver Bonde søger at nyde fyldest for den Deel han svarer af Afgiften.

Fiskerlejer

Landets Fiskerie bestaaer fornemmelig i Torsk og Lax, samt nogen Sild til Landets eget brug og de 8 omkring paa Landkysten liggende FiskeLeyer: Arnager, Snogebeck, Aarsdale, Listed, Meelsted, Gudhiem, Tein og Kaas ernære sig derved tillige med noget Jordbrug, som ligger til Fiskeleyernes Huuse; Herforuden have endeel af Bønderne Fiskedamme ved deres Gaarder.

Allinge og Sandvig

Disse Foregaaende Efterretninger ere egentlige Landbøygden angaaende. Hvad Kiøbstæderne vedkommer saa ere de 5 deraf nemlig Rønne, Nexø Aakirke, Suannike og Hasle, hvis municipal Rettigheder ere uomtvistede. Byerne Sandvig og Allinge have længe tilegnet sig samme Rettighed, endskiøndt de aldrig have været andet end et Færgestæd imellem Schaane og Bornholm og, ved sit Naboskab med det forudm anseelige Hamershuus Slott, har givet Anledning til at adskillige Folk har needsat sig der. Ikke desto mindre have de indrettet Borgerskab, som i hensigt til det Militaire udgjør et Compagnie. Men da Landets og Kiøbstædernes Næringsveye og Fordeele løbe for det meeste her i Landet ud paa et og det samme, har ingen villet gjøre disse Byer deres formeente Kiøbstad-Rettigheder stridige.

Kjøbstædernes erhverv

Alt hvad man i Korthed kand sige om disse Kiøbstæder er, at de ere en Samling af Huuse sat uden Orden eller noget regelmæssig Anlæg. Disse Huuse og Gaarde beboes af Dagleyere, Jordbrugere, Søfolk som er alleeneste hiemme om Vinteren, tilligemed Handverksfolk, folk som fusske paa alle Slags Professioner, hvor af enhver kand være Snedker, og Sadelmager, maler og Uhrmager, Tømmermand og Smed og foreene i én Person endnu fleere Haandverker, Ingen Haandverk har noget Laug og hver nærer sig som han kand best. Udi hver Bye ere nogle Handelsmænd, som forsyne Bonden med Grove Vahre. Skippere handle for det meeste ligesaa vel som Kiøbmænd og foruden disse Næringer brænder enhver, som dertil have Redskaber, saa meget Brændeviin som han kand, foruden de mangfoldige Kroersker, som brænde og udsælge denne Drikkevare som

sin Hoved Næring; Og da her er ingen Consumption eller Accise følgelig ingen Orden eller Opsigt med Maaler-Væsenet, saa kand enhver desto lettere, endskiøndt paa det almindeliges Bekostning, drive denne handtering uden Controle. Vel er Forordningen af 2. sept: 1773 bleven her forkyndet, men uden mindste Virkning, da den gemene mand anseer Brændeviins Brænden, som et af Landet Privilegier.

Købstædernes huse og gårde samt brandforsikring

Kjøbstædernes Huuse og Gaarde bestaae, som i de fleste Danske Kjøbstæder, af Bindingsverk, en Etage høy, de ringere Slags Huuse ere tækkede med Straae: Alle Kjøbstæd Bygninger er efter fastsat Taxation assurerede udi Siællands Stifts Kjøbstæders Brandkasse, men som denne Indretning er nye og her allereede foraarsaget endeel Omstændigheder, med Udbetaling naar Brandskade nogenstæds er forefaldne, saa ere og alle Brand Anstalter og forsigtigheds Regler meget forsømte, endog paa nye bygte Huuse legge Straae-Tage og udi ingen af Kjøbstæderne findes én eneste Brand-Sprøjte, og ingenstæds Nattevægter, uden i Rønne, hvor der efter en af Stiftsmændenes Anordning burde være 3, men er ikkuns en og denne eene maae finde paa Konster for at faae incasseret det ham tilkommer.

Manglende laugsvæsen

Da Kjøbstædernes Handverks Folk ikke har noget Laug saa arbeyder hver som han kand og hvad hand vil, Vel tage de undertiden en Dreng til Hielp, men naar denne har været 1 a 2 Aar hos Hosbonden uden at have lært noget, ikke engang halv saa meget som hans Mester, som selv er Fusker, gifter drengen sig og avler Børn, som strax gaae at tigge, saasnart de kan komme ud.

Betleri

Betlerie og der af kommende ubændig Selvraadighed og Lediggang er magesløs i disse Kjøbstæder, i Serdeleshed her i Rønne, hvormed unge og gamle, friske og svage søge sin Næring og her i Rigerne skal der ikke findes saa stor Uorden i denne Deel af Politie Anstalter, som her. Det er mig fortalt, thi Specification derpaa er mig ikke forevist og kan ikke heller lettelig have, at her i Rønne ere 2 a 300 Betlere. De falde de øvrige Kjøbstæderes Beboere meget til Last, da man blot i Betlerpenge er under denne Uorden nødsaget til at udgive aarlig over 30 rd. Saa meget er vist, at ikke 10de deelen der af behøvede at tigge, naar der holdtes Orden og gaves Leylighed til Arbeyde. Det er desforuden et meget nedslaaende Syn og Menneskeligheden uanstændig, at saa mange Selskabs Lemmer skal ey alleene være til Byrde, da de, i ser den blomstrende Ungdom, som her løber med Tigger-Posen, kunde bruges paa mange Maader, dem selv og det almindelige til beste.

Købstædernes tilflyttere

Kjøbstæderne ere opfyldte med ald slags Folk, Lediggængere, som komme fra Landet nedsætte sig der og tage Borgerskab som daglønnere, end skiønt Arbeydet er mindre her end paa landet, hvoraf det kommer at mange af de saa kaldede Borgere nære sig af at terske for Bonden. Bønderfolk som har efter Landets almindelige Maade giort Fledførings Contacter, søge til Kjøbstaden for at leve i Magelighed og forarmede Bønder, som have drukket op deres Gaarde og Eyendomme, søge der af Tilflugtssted for at Betle. De fleste af landets Mandskab, som farer til Søes om Sommeren, ere gifte Kjøbstads Indvaanere og disse ere af det nyttigste Slags; thi de fortiene dog noget for sig og sine.

Købstædernes erhverv

Kjøbstædernes egentlige Næringsveje kand, naar de sættes i Separate Classe med Landsbøygden hvormed de have Jordbrug, Brændeviins Brænden og Haandverk tilfælles, ikke henføres til andet end den liden Søefart, som haves fra de 3 Byer Rønne, Suannike og Nexø, tillige med nogen Handel med Havre og Korn, Pottemager arbeyde og vævede ulden og linede Stoffer, hvoraf her forarbeydes eendeel og udsælges. Disse hiemmejiorte Stoffer ere for de flittige et gott Opholds Middel og kunde med Opmüntring blive endnu bedre.

31 skibe og deres transport Kjøbstædernes smaae Fartøyer, som herfra Landet foruden Fiske-Qvaser, udreedes fra alle Kjøbstæder ere samtlig 31 st, hvoraf det største med dekk er paa 19½ Læster, det mindste paa 2 Læster. Disse fortiene sin fragt deels ved at udskibe det Korn og feede Vare, som Kjøbstædernes handelsmænd tilbyde sig af Bonden, deels og ved Pottemager Arbeyde, som bringes til Kiøbenhavn, hvordra de igien føre de Slags grove og fine Varer som i Landet ere afsættelige, eendeel der af kommer dog saavel offentlig som hemmelig fra Lübeck. Der fortienes og en deel Fragter ved at transportere her fra landet Porcellain-Fabriquens Materialer, som Leer, Qvarts og Gruus. Ligeledes og ved Udskebningen af det i Nexø for Kongelig Regning anlagte Sandsteens Brud.

Kjøbstædernes særlige fordele Kjøbstæderne have ingen Byrde af Indquartering og ingen egentlig Consumtion eller Accise.

Toldvæsenets indtægter

Foruden Kjøbstædernes og Landets almindelige Nærings veye, indkommer her ofte en god Deel Penge ved de aarlig forefaldende Strandinger og endskiøndt ald Misbrug i slige Tilfælde ikke endnu er ophævet, saa skeer dog ikke saa store Uorden derved som tilforn.

Landets Toldvæsen er i den Forfatning, som det altid har været, og som det paa en omflydt Øe, som umuelig kand bevogtes af Toldbetiente, fremdeles vel under denne Indretning forblive, nemlig under kastet mange Contrabande Indsnigelser.

Toldens Intrader variere aarlig her som andenstæds og er undertiiden 1200 rd, undertiiden mindre. Det maae dog merkes, at da de fra Landet udgaaende Vare bringes for det allermeeste til Kiøbenhavn, saa bliver Tolden der svaret, følgelig regnes den ikke iblandt denne Summa. Naar de Bornholmske Kjøbmænd kunde faae 1 Aars Credit i Kiøbenhavn, som i Lübek, vilde de vist forlade den sidstes handel, som er dem selv ikke til stor Fordeel, men til megen Afbrek udi Hans Mayestæts Toldrettigheder

Befolkningstal og 10 års udvikling

Efter at have kortelig erindret Landets og Kjøbstædernes Nærings veye, vil ieg melde saa meget om dens Population, som ieg veed. Folkets egentlige Tal siden den sidste Optælling i Aaret 1769 ere ikke bekiendt, men det kand nogenledes sluttes af denne Tabell som viiser

Antallet paa fødte og døde i 10 aar

Er altsaa i ovenstreven 10 Aar = 1518 flere fødte end døde og endda er her ved at merke at i Aaret 1770 borttrykkedes blot af Børnekopper 636 Mennesker.

Bornholms øverste myndighed

Hvad den almindelige Land-Regiering eller Civile Bestyrelse angaaer, saa har den for det menste udi forrige og i 40 Aar udi dette ovenstaaende Seculum alleene været betroet til Landets Commandanter, som tillige have været Amtmænd, og Stiftamtmændene i Siælland have besørget Kiøbstædernes Angelegenheder. Commandanterne paa Grund af at Landets heele Mandskab er Militaire have altsaa for det meeste været den her værende Høieste Øvrighed, og beholde endnu deels den samme Myndighed, deels og alle Embeds Beqvemmeligheder de tilforn have haft, nemlig daglig 2 a 3 Ordenantzer, 36 Post Dragoner under deres Ordres, da derimod hverken Amtmanden eller Amtstuen har et eeneste Bud at skikke om Landet, hvilket saavel udi Commandanternes Instructioner, som og efter Landværns Indretninger ansees for at være som en Fæstning og dens Indvaanere som Garnison hvorover Commandanten tilkommer Jurisdiction.

Amtmandens vigende indflydelse

Den Kongelige Undersøgelses Commission, som her blev indskikket i Aaret 1739 gjorde Forslag til, at disse Embeder skulle adskilles og er min Formand den første, som i dette Seculum har været Amtmand. I forrige Seculum var her vel nogle Aar Amtmænd og Commandanter tilsammen, men denne Indretning har altid været ophævet lige indtil Aaret 1740, da den gamle Commandant og Amtmand Vest afgik og nu levende Conference Raad Urne kom her som amtmand til Landet tilligemed Commandant Kruse og da den Militaire Indretning prædominerer uden i de aller egentligste Civile Process-Sager, som dømmes ved Bye- og Herreds-Fogderne og dernæst ved landstinget, saa har Amtmands Embedet aldrig kommet til nogen Embedsmæssig Virksomhed. Og efterat Commandanterne udvirkede den saakaldede bestandige Commission, der skulde, ved Comandanternes Sammenkaldelse og under deres Præsidium, foretage sig Landets almindelige Sager, saavel Civile som Militaire til Deliberation og forestilling, ere Amtmændenes Embeds Indflydelse endog Forestillings Ret dermed meget svækket, om ikke aldeles tilintetgjort. Amtmanden her til Lands har ikke det mindste (efter indført Skik) ikke engang som Sessions Deputered, eller Münstrings Commissarius, hvorom dog Landeverns Forordningen melder, med den Militaire Enroullering, Udskrivning eller Ammunition at gjøre, ikke heller med Marinen; thi her er ingen Lægd eller Søe-Enroullering. Fælledskabets Ophævelse paa Land-Bøndernes egne Marker har ikke Stæd, Hoverie-Reglement ikke heller.

Skifte Forvaltningen over alle i Gage staaende Ober og Andre Officerer ved Landfolket til Hest og Fods have Commandanterne faaet tilfælles med Amtmanden. Skifteskriveriet har Amtmanden indtet med at gjøre, endskiøndt han hos de fleste Bønder har Skifte-Forvaltningen og alle Byrder og Ansvar af Oberformynderiet; thi dette Skriverie er for nogle Aar siden henlagt til de 4 Herreds- og Byefogder, som nu ere Skifteskrivere hver i sit Herred. Opsigt med Amtsforvalterens Regnskaber og Kongens Indtægter, har Praxis giort meget ringe, da Amtmanden har ikkuns nogle faae Attester at meddeele, som paa andre stæder plejer ved Tingsvidner at afgjøres.

Amtmands Embedet her paa Landet er altsaa det mindst betydeligste, som i Kongens Riger er til, da dets Hoved Forretning er at holde Formynder Bog for Bønderne og udstæde Passer til de Reysende og endda kand Amtmanden ikke meddeele den ringeste Tieneste-Pige Pas, uden Commandantens Tilladelse. Jeg er derfor, efter at være bleven bekiendt med Sagerne, gandske overbevist om, at Amtmands Embedet er her ikke fornødent og at de faae Forretninger det tilkommer, kand let bestrides af Commandanten og den bestandige Commission, og Bye- og Herredsfogderne, som ere Skifteskrivere kand

allerbequemmeligst være Skifteforvaltere og til Beviis om denne dags Sandhed har ieg til eende udførlig Plan og Demonstartion:

Rettergangen fra Herreds og Byeretterne er som paa øvrige Stæder til Landstinget, dog maae ingen, som ved Milicen har den mindste Gage, aflægge Vidne ved de Civile Retter uden Commandantens Tilladelse.

Sandemændene

Sandemændene ere det samme for det meeste her som Lensmænd i Norge. De har 18 rd. Aarlig af Kongen for deres umags Løn.

Den bestandige kommission

Den saa kaldede Bestandige Commission hvorom fraværende Folk gjøre sig adskillige Begrebe, skulde man efter dens Navn Ansee som en Art af Landregierings Commission, som bestandig vedblev sine Forretninger og havde følgelig noget bestandigt at foretage, Ligesom det Secrete Raad paa de Vestindiske Øer eller det nye indrettede Raad i Tranquebar; Men denne Commission er ikke af den Beskaffenhed. Den er i Aaret 1742 strax efter det nye Amtmands Embede her paa Landet blev indført, foreslagen af da værende vice-Commandant Kronenberg og igiennem Krigs Cancelliet udvirket af Commandant Oberste Kruse. Commissionens Menbra ere 1. Commandanten som præsiderer og som den ansees for at være Militair, kand altiid sammenkalde Commissionen, 2. Amtmanden, 3. Amtsforvalteren, 4. Provsten paa Landet.

Ifølge den kongelige Ordre af 6. Juli 1742 hvor paa denne Commission grunder sig er dens Forretninger:

1. Efter Land Etatens General Commissariats dertil givende Anledning forfatte et faststaaende Reglement, hvorledes i en og anden Tilfælde der paa Landet skal forholdes. Dette Reglement er endnu ikke giort.

2. Skal den forsamles 2 gange om Aaret, Høst og Vaar, for at ventilere og overlægge, saavel heele Landets beste i Almindelighed, som hver Stands Opkomst i Serdeleshed og hvad Comissionen de conjunctum eller efter fleeste Stemmer i saa Maader finder nyttigt og tienligt, skal den derom gjøre Forstilling til vedkommende Collegier.

3. Er Commandanten authoriseret til udi forekommende tvivlraadige Tilfælde, som ere af Betydenhed, at sammenkalde Commissionen, for at overlægge hvad som er forefaldet og enten conjunction eller efter fleste Stemmer, at tage en Resolution derudi, hvilken dog med allerførste Leylighed til allernaadigst Approbation skal indsendes. Hvad som ingen Ophold taaler, kand vel imidlertiid exequeres dog maae ingen Sag, være sig Civil eller Militair, drages under denne Commission, som a parte er inddeelt under Lands Lov og Rett.

Disse ere altsaa efter forbemeldte Kongelig- Ordres eller Instructions Ord og Befalning Comissionens Forretninger, hvorved Commandanten egentlig endnu haver, tilligemed denne Comission, Landets almindelige Opsyn at beopagte, hvorved Amtmands Embedet i alle vigtige Poster tilsidesættes.

Videre er ved senere Rescripter allernaadigst befalede, at Indbyggerne, naar de have noget at andrage i Anledning af nye Indretninger i landet, skulde de under vedbørlig Straf, derom først melde sig ved den bestandige Commission, saa Commissionen har saavel Civile som Militaire Tilfælde at iagttage og forestille; og befindes det af den Protocoll, som Commissionen i sine Sessioner fra dens Indretning af i 38 Aar har holdet, at man har henvendt sig dertil saavel med Particulare, som Publique Angelegenheder, og allermeest i det Civile, hvorudover adskillige Debatter om Embedernes og Jurisdictionernes Grændser ere forefaldne.

De bornholmske privilegier og deres historie

Førend ieg kom her til Landet, hørte ieg adskilligt fortælle om de Bornholmske Privilegier, hvorudover ieg, for at kiende de sande fra de formeente, har ladet det være mig angelegent derom at have fuldkommen Kundskab, og Beskaffenheden dermed er, efter de Oplysninger ieg har kundet erhverve, saaledes:

Et Land, som Bornholm, der ligger for sig selv, adskilt fra andre Provincers Samqvem, maae nødvendig have nogen særegen Beskaffenhed, saavel i hensigt til den Naturlige, som Civile forfatning, hvilket har foraarsaget, af adskillige Indretninger som findes i de Danske Provincer, forefindes her ikke; Adskilligt derimod er indrettet, som ikke er andre Stæder i brug, som Odelsretten, National Landvern, visse Skatte-Friheder med meere. Hvortil kommer Landets gamle Regjerings Bestyrelse, da det snart var Biskopperne i Schaane, snart Kongerne i Danmark tilhørende, Bortpantdet engang over et halvt Seculum til de Lubscke og igien henlagt som Patrimonial Eyendom til det Kongelige Huus; alle disse Forandringer have givet anledning til visse bestemmelser udi Indbyggernes Vilkaar, som deels ved offentlige Anordninger, deels og formedelst Vane og overseete Vedtægter ere blevne giældende og vedvarende. Alt hvad, saaledes har været Landfolket til Fordeel meer her end andre Stæder, har man belagt med det Navn af Privilegier, endskiønt adskilligt deraf hverken har haft sin tienlige Grund i Land-Forfatningen og ikke heller bekræftet ved Regjeringens serdeles Benaadninger.

Privilegierne fra 1658 Det er bekiendt, at Aaret 1658 finge Indbyggerne paa Bornholm Leylighed til at overrumple den Svenske Besætning under Commando af Oberste Printzenskiold, som blev ihjelslagen og derved at bringe Landet under den danske Regjering; derpaa blev dem af Høysalig konge Friderich den 3. meddeelt Forsikring ved patent af 29. december 1658 at, naar Gud gav bedre Tider, vilde Hans Maystæt med ald Kongelig Naade Landet med saadan Privilegier og Benaadninger forsyne baade paa Udskrivning, Skatt og i andre Maader, hvorved Landets Beste og Opkomst kand søges. Videre har høystbemeldte samme Konge den 3. May 1659 til Bornholm udstædet sit allernaadigst Beskiermelses Brev og derved lovet Landet ikke igien til den Svenske Regjering skulde nogensinde overlades, særskildte Privilegier eller nogle særdeles Friheder ere her ikke berørte. Disse ere dog de eeneste Privilegier, som af de efterkommende Konger ere allernaadigst bekræftede.

Privilegierne af 21. september 1770

Videre henhører til Landets authentique Privilegier, den Kongelige Forklaring derover, udstædt og trykt som Forordning, endskiøndt den ikke udi Samlingerne haves, af Dato 21. September 1770. Udi denne Forklaring meldes:

At Indbyggerne svare ikke Konge Tiende og ikkuns 2 mark ag hver Tønde Hartkort, Quartal Skatt.

Ere aldeles frie for Folke- og Famile Skat.

Ere frie fra udskrivning.

Derudi formeldes videre, at naar Omstændighederne maatte udfordre, at paalegge Undersaatterne nogen Extra Skat eller Paabud, saa, endskiøndt Indbyggerne paa Bornholm ikke kand frietages for i saa Maade at bære Byrden, vil dog hans Mayestæt end og i slige Tilfælde see dem paa det lemfældigste behandlede.

Hvordan privilegierne blev misbrugte

Udi disse anførte Benaadninger bestaae de egentlige Bornholmske Privilegier, alle andre selvgiorte Vedtægter og indsnegne Misbruge kand altsaa aldrig med saadant Navn belegges.

Da man ved Privilegier ofte forledes til Misbruge, saa veyledes ieg til at melde noget derom, i Anledning af næst anførte. Foruden Brændeviins Brænden og alle dermed følgende Fordervelser, hvorom ieg allerede har erindret, ere her adskillige indsnegne Uordener, hvoraf ieg ikkuns, for kortheds Skyld, vil erindre de meest betydelige:

Misbrug ved strandinger Da Landet er en Øe, som ligger i almindeligt Farvand og ikke nogenstæds har Fyr eller Varetegn til de Søfarendes Nytte, er der indtet Aar at jo her paa Kysten strande nogle Skibe. Strax ved Strandningen samles Folk i mange Hundrede Tall, som umelig kand Bierge, men forlange dog at have nogen Deel i Bierge Løn, hvorudover ey alene skeer Confusion, men og Byrde for Vedkommende. Vel ere her nogle Mænd, som paatage sig at være Vrag-Commissionairer og forstaae de Skibbrudnes heele Affaires, men desuagtet maae de dog, for at lempe sig efter Almuen, antage fleere Biergere, end som i fleste Tilfælde er nødigt. Da det og er i Brug, at Biergerne betinge sig visse Parter af de Vaade og Søeslagne og ligeledes visse parter af de tørre Varer, som af Ladningen bierges, saa skeer derved adskillige Uordener. Dog er mig berettet og ieg har anledning til at fæste Troe dertil, at der nu i disse Tider ikke begaaes saa mange Excesser ved Strandinger og Skibbrudne som tilforn skal være skeet. Disse Folk ere meget hurtige i saadanne Tilfælde og vove sig meget for at bierge. Hvilket aarlig Øvelse og langvarig Vane har lært dem.

Misbrug af undertagskontrakter

En anden i landet meget overhaandstagende Misbrug ee de saa kaldede Undentags Contracter, der ere som en Art af Fledførings Pagt dog uden Lovbydelse og bestaaer derudi:

En Gaardeyer eller Huuseyer i Kiøbstæderne og paa Landet, naar han enten er bleven gammel eller og kied af arbejde, bortselger sin Gaard til en anden paa Vilkaar han deraf, foruden den accorderede Kiøbe Summa skal til sin og Konens Dødsdag, nyde Undentag, det er: den tilkommende Eyer skal overlade den sælgende nogle Værelser paa Gaarden, skaffe ham Brændsel til Fornødenhed, yde ham aarlig vist bestemt Quantum af ald Slags Korn, Smør, Flesk, Faar, Grise eller Sviin, Foring til nogle Creature, Brændeviin og Tobak efter bestemt Accord, samt desuden holde han Ride-Hest eller giøre Ægter til hans Tieneste. Disse Betingelser drives ved Gaarde-Kiøb ofte urimelig høyt, saa at den

tiltrædende Eyer, naar han skal føde sig og sine, bestride Gaardens Avling og udrede dens Skatter, maae nødvendig geraade i Gield og tabe Lysten til sin Handtering. Heraf følger: 1. da slige Contracter skee mellem Frældre og Børn eller ved Svogerskab, at naar enten Forældrene overleve Børnene, eller naar Forældrene ere vanskelige, opkomme mange Familie Stridigheder der udbryde til Processer, som fortære lettelig heele Familiens Eyendomme. 2. Eyeren maae ofte nødes til at sælge Gaarden igien og da den er beladt med Undentags Byrde, maae kiøbet indrettes derefter, hvorved han oftest taber. Undentags eller Fledføringsmanden bliver som et Inventarium ved Gaarden, saa længe han og Kone lever og den nye Gaardeyer, som ingen forbindtligheder har med Undentagsmanden uden den Tyngde han aarlig liider af den engang giorte Contract, unddrager sig det beste han kand for at yde til Fledføringen, hvoraf uendelige Besværinger reyse sig.

Saa længe og naarsomheldst Undentags Folk er gamle eller svage Mennesker, som ikke længer kand vedblive Bonde-Arbeydet, saa kand saadan Indretning have Medhold, men da den alt for meget nu begynder at misbruges til Magelighed og Ørkesløshed er den skadelig for Landet, eftersom unge og friske Folk, som undertiden ikke ere 40 Aar, ligge sig ind paa Undentag eller fløtte fra Landet for af de tilaccorderede varer at leve i Kiøbstæderne, saa foraarsager denne Misbrug saavel Ladhed som Tretter.

Misbrug af skifteretten

Blandt Misbruge kan man sikkert henføre den ugrundede Rettighed adskillige Bønder og andre Folk, endskiøndt de ingen Privilegier have, tilegne sig at være Skifteforvaltere, deels efter deres Huusmænd, deels efter visse Bønder, naar de som tilegne sig Skifterettigheden, have kiøbt Skatten af Gaardene. Dette formeente Privilegium grunder sig hverken paa Skiøde eller Kongelig Concession og da saadanne Folk ingen Jurisdiction haver, saa kand de ikke sætte Væрге eller bestyre Boets Midlervedbørlig, men, uagtet Skifteforvalteren indtet oppebær for Skifte, vil de dog at Vergemaals Omsorg og Oberformynderiet skal være hans Byrde.

Misbrug ved salg af rottekrudt

Endelig vil ieg anføre en Misbrug, som synes liden, men dog foraarsager adskillige Ulykker, nemlig denne, at hver Mand, som har nogen Handel, selger og forhandler Rottekrud uden Indskrænkelse eller fornøden Caution.

Afslutning

Disse Beretninger ere under Haanden blevne meer vidtløftige end ieg formodede, ieg slutter dem derfor, formeenende alt derudi er sandfærdig anført. Jeg har ikke indstrøet nogle forslage eller saa kaldede Projecter; men Berettet Tilstanden efter mit ringe Begreb, deels fordi at alle Forbedrings Forslage udfordre en serdeles demonstration, som her vilde være for vidtløftig, deels og allerheldst fordi ieg anseer nye Indretninger i dette Land for det meeste enten unødvendige eller ugiørlige, blo alleene vil ieg ønske, at Indbyggerne lærte at benytte sit gode Land og dets øde Jord vedbørlig, og at det vanærende Trygleri, ved tiltagende Arbejdsomhed, kunde afskaffes.

29. april 1780

Thorkel Fieldsted